

ЩОДО ОБСЯГІВ ДІЄЗДАТНОСТІ ДИТИНИ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Л. А. Романовська

здобувач відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

У запропонованій статті розглядаються обсяги дієздатності дитини за цивільним законодавством. Аналізуються погляди науковців та законодавство України й зарубіжних країн. Обґрунтовується пропозиція щодо введення виняткової цивільно-правової дієздатності фізичних осіб, які не досягли шести років, та розширення обсягу часткової цивільно-правової дієздатності фізичних осіб.

Ключові слова: дитина, часткова цивільно-правова дієздатність, неповна цивільно-правова дієздатність, виняткова цивільно-правова дієздатність, обсяг цивільно-правової дієздатності.

В предлагаемой статье рассматриваются объемы дееспособности ребенка по гражданскому законодательству. Анализируются взгляды ученых и законодательство Украины и зарубежных государств. Обосновывается предложение о введении исключительной гражданско-правовой дееспособности физических лиц, которые не достигли шести лет, и расширения объемов частичной гражданско-правовой дееспособности физических лиц.

Ключевые слова: ребенок, частичная гражданско-правовая дееспособность, неполная гражданско-правовая дееспособность, исключительная гражданско-правовая дееспособность, объем гражданско-правовой дееспособности.

In the present article deals with the volume capacity of the child under civil law. Examines the views of scientists and legislation of Ukraine and foreign countries. Substantiates the proposal to introduce an exceptional civil legal capacity of natural persons who have not reached six years and increasing the volumes of partial civil legal capacity of natural persons.

Keywords: *child, a partial civil legal capacity, incomplete civil legal capacity, exceptional civil legal capacity, the amount of a civil capacity.*

Суттю цивільно-правової дієздатності є усвідомлення суб'єктом права значення своїх дій та керування ними. За цивільним законодавством України ці якості суттєво різняться залежно від віку та психічного стану фізичної особи. У зв'язку з цим фізична особа віком до чотирнадцяти років володіє частковою дієздатністю, а фізична особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років — неповною дієздатністю. Проблема цивільної дієздатності присвячений значний обсяг наукових робіт. Але притаманні особливості цивільної дієздатності дитини є актуальним предметом додаткових наукових досліджень.

Дефініція цивільної дієздатності розглядалася в наукових працях Я. Р. Веберсом [1], В. А. Ойгензих [2], І. Д. Шапакідзе [3] та ін.

Особливості дієздатності дитини розглянуто в роботах М. Дякович [4], Н. М. Єршової [5], Л. Г. Кузнецової [6], А. В. Котелевець та Є. О. Мирошніченко [7], В. І. Серебровського [8], О. О. Чефранової [9] та ін.

Опубліковані наукові матеріали використано нами як вихідні науково-теоретичні основи дослідження обраної теми.

Метою нашої статті є дослідження обсягів дієздатності дитини за цивільним законодавством, розроблення висновків та обґрунтування наукових пропозицій щодо їх розширення.

Особа до досягнення вісімнадцяти років (повноліття) визнана дитиною (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [10], ст. 2 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [11], ст. 1 Закону України «Про громадянство» [12], ст. 6 СК України [13]).

У зарубіжних правових системах, а саме: за ст. 28 ЦК РФ [14] та ЦК Чехії [15, с. 27; 16, с. 9-10], Німеччини [17, с. 205], дитина до шести років є повністю недієздатна. За законодавством України дитина до шести років має часткову дієздатність. Але постає питання: які правочини вчиняє дитина за законодавством України починаючи з дня народження і до досягнення (шести) семи років? На цьому періоді життя дитина не може вчиняти правочини внаслідок недостатньої фізичної та розумової здатності. Доглядаючи дитину, її законні представники вирішують всі питання, необхідні для її життя та розвитку. Припис статті 31 ЦК України [18] у частині надання дієздатності дитині до шести років є необґрунтованим та недоцільним. Як уявляється, потреба людини у вчиненні самостійно перших правочинів постає зі шкільного віку. За частиною 3 ст. 36 Закону України «Про освіту» [19] навчання у середній загальноосвітній школі починається з шести- або семирічного віку. Отож, доцільно на законодавчому рівні вважати фізичну особу до шестирічного віку недієздатною та внести зміни до ч. 1 ст. 31 ЦК України.

Разом з тим, на практиці зустрічаються випадки, коли дитина до шести років займається разом з батьками, наприклад, артистичною, цирковою чи іншою діяльністю (наприклад, династія акробатів в цирку тощо). Чи повинна така дитина

на мати право на розпорядження своєю заробітною платою? На нашу думку, ці питання потребують законодавчого вирішення як виняток. Вони зумовляють таке поняття, як «виняткова дієздатність фізичної особи, яка не досягла шести років». Рішення про право дитини на таку роботу за згодою батьків, усиновлювачів або опікуна повинно прийматися органом опіки та піклування. Момент настання у дитини виняткової дієздатності повинен збігатися з моментом прийняття органом опіки та піклування названого рішення. Обсяг виняткової дієздатності дитини обґрунтовується такими повноваженнями: 1) самостійно вчиняти правочини, які передбачає робота, на виконання якої дано дозвіл органу опіки та піклування (наприклад, отримання заробітної плати, грошових коштів на відрядження тощо); 2) самостійно, у порядку та в межах, передбачених ст. 31 ЦК України, розпоряджатися своїм заробітком, отриманим від роботи, на виконання якої дано дозвіл органу опіки та піклування. Як уявляється, право розпорядження заробітком така фізична особа повинна здійснювати у межах тих правочинів, які передбачає часткова дієздатність. Контроль за винятковою цивільною дієздатністю фізичної особи, яка не досягла шести років, повинні забезпечити батьки, усиновлювачі, опікун та піклувальник. Тому пропонуємо доповнити ЦК України статтею 301 «Виняткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла шести років.».

Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), у межах часткової дієздатності має право: 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, тобто правочини, які задовольняють її побутові потреби, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість; 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інте-

лектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (ст. 31 ЦК України). Усі інші правочини від імені малолітньої особи та в її інтересах здійснюють батьки (усиновлювачі) або опікун.

Фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) у межах неповної дієздатності має право: 1) вчиняти ті правочини, на які має право малолітня особа за приписами ст. 31 ЦК України; 2) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 3) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 4) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 5) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунка) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку); 6) укладати інші правочини за згодою батьків (усиновлювачі) або піклувальника; 7) розпоряджатися грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою органів опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника (ст. 32 ЦК України).

Угоди, які вимагають суворої особистої участі, наприклад, складання заповіту, взагалі не можуть бути здійснені неповнолітніми ні самостійно, ні за згодою або з дозволу батьків (усиновлювачів), піклувальника, або органу опіки та піклування. Згідно з положеннями ст. 1234 ЦК України право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Хоча у науковій літературі ця правова норма є дискусійною. За науковою позицією А. В. Котелевець, посилаючись на точки зору, висловлені Б. С. Антимоновим та В. К. Хитевим: неповнолітня особа повинна мати право на заповіт майна, яке вона придбала на свою заробітну плату [7, с. 21].

З приводу надання права неповнолітньому на складання заповіту висловлюється і М. Дякович [4, с. 189] та ін. На думку В. І. Серебровського [8, с. 98-99] та інших правників, неповнолітні можуть бути лише спадкоємцями, але не заповідачами. Саме ця правова позиція, вважає А. В. Котелевець, є більш домінуючою [7, с. 21].

На наш погляд, неповнолітня особа, згідно з приписом ст. 32 ЦК України, самостійно розпоряджається своїм заробітком, стипендією або іншими доходами насамперед на вчинення дрібних побутових правочинів для задоволення своїх побутових потреб. Майно за такими правочинами не може бути цінним, щоб його включати до предмета заповіту. За згодою батьків, усиновлювачів чи піклувальника така дитина може укласти й інші правочини. Але, як уявляється, розмір заробітної плати неповнолітньої особи віком від 14 до 18 років не може бути таким, щоб купувати нерухомість, земельні ділянки чи транспортні засоби. Адже саме таке майно найчастіше є предметом заповіту. За нашим висновком: позиція чинного законодавства є обґрунтованою. Немає потреби в наданні права неповнолітній особі на складання заповіту. Підтримуємо наукову позицію В. І. Серебровського та інших науковців про те, що неповнолітні можуть бути лише спадкоємцями. Більше того, не коректно для людини, віком від 14 до 18 років, яка починає своє життя, на законодавчому рівні вирішувати її права на випадок смерті.

Неповнолітні особи можуть самостійно здійснювати досить широке коло дій, що мають юридичне значення. Разом з тим, частиною 5 статті 32 ЦК України передбачено контроль з боку батьків (усиновлювачів) та піклувальника. Так, за наявності достатніх підстав, суд за заявою батьків, (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостій-

но розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Натомість, відповідно до частини 2 статті 222 ЦК України, за позовом заінтересованої особи суд може визнати недійсним правочин, який вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів) та піклувальника.

За дослідженнями Я. Шаппа, з посиланням на Закон про реформи права опіки й турботи про повнолітню особу (1992 р.), в Німеччині обмежено дієздатна дитина, віком від семи до вісімнадцяти років, може здійснювати правочини у разі: 1) коли внаслідок правочину вона набуває виключно тільки правову користь; 2) коли її законний представник (батьки, усиновлювачі, опікун чи піклувальник) дає згоду на здійснення правочину; 3) коли вона виконує договір на кошти, надані їй для такої цілі законним представником або за згодою останнього чи третьої особи (як уявляється, це «кишенькові витрати», їх сума в законі не визначена, отже, залежить від соціального і майнового статусу дитини); 4) коли законним представником надана дитині часткова дієздатність [17, с. 205, 208].

Порівняння обсягів дієздатності дитини віком від семи до вісімнадцяти років за законодавством Німеччини та фізичних осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років за законодавством України дає висновок: законодавство Німеччини передбачає не тільки ранню вікову межу дієздатності дитини, а й більші її обсяги повноважень. В їх основу покладено такі підстави, як: 1) одержання правової користі дитиною від здійснення правочинів і при цьому невігідні правові наслідки, у разі їх наявності, покладаються на дієздатну особу, яка була учасником правочину з дитиною. Такі юридичні дії є цікавими та доцільними. Ними не можуть бути порушені майнові права дитини, оскільки невігідні правові наслідки по-

кладаються на особу, яка в повному обсязі може усвідомлювати значення своїх дій та керуватися ними. Отже, таким юридичним повноваженням може бути розширено обсяг як часткової, так і неповної дієздатності; 2) здійснення правочинів не тільки за наявності попередньої згоди законних представників, а й на дійсність правочинів впливає дача згоди законним представником і після їх вчинення (що має вже місце і за законодавством України, а саме: ст. ст. 221 та 222 ЦК України, за їх приписами, правочин, вчинений малолітньою (неповнолітньою) особою за межами її цивільної дієздатності, може бути з часом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном (піклувальником). Правочин вважається схваленим, якщо вказані особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не висунули претензії другій стороні; 3) вчинення дитиною правочинів у межах наданих коштів, за наявності подальшого її звіту перед законним представником. Як уявляється, ці юридичні дії спрямовані на вчинення дрібних побутових правочинів в інтересах членів родини чи інших осіб. За положеннями ст. 31 ЦК України, малолітній особі надано повноваження щодо самостійного вчинення дрібного побутового правочину для задоволення власних потреб. Хоча такі доручення мають місце, бо виконуючи їх, дитина отримує досвід та бере участь у вирішенні побутових питань своєї сім'ї. Такими юридичними діями може бути розширено обсяг часткової дієздатності дитини; 4) уповноваження дитини на здійснення самостійної діяльності, поєднаної з одержанням заробітку, а разом з тим і на здійснення правочинів, які передбачає ця діяльність. За цивільним законодавством, підхід до правового регулювання подібного питання більш широкий, бо за положеннями ст. 35 ЦК України, такої непо-

внолітній особі передбачено надання повної цивільної дієздатності.

За законодавством Франції, дитина до 18 років вважається недієздатною. Але, за згодою батьків, дитина може самостійно укладати деякі правочини. З досягненням 16 років дитина може укладати незалежно від волі батьків трудовий договір, угоди щодо розпорядження заробітною платою, вкладом у банку, може скласти заповіт на половину свого майна, а також укладати інші правочини, які не порушують її інтересів і не є збитковими для неї. Майном дитини управляють батьки (чи інші законні представники, опікуни), вони ж укладають від імені дитини право чини [20, с. 34].

Порівняння обсягів дієздатності дитини за законодавством Франції та України дає висновок: за цивільним законодавством України як часткова, так і неповна дієздатність дитини є більш широкою. Хоча припис щодо права укладати інші правочини, які не порушують інтересів дитини і не є збитковим для нього — є цікавим. Але перевага за приписом, який передбачено цивільним законодавством Німеччини щодо правочинів, коли дитина набуває виключно тільки правову користь й при цьому невігідні правові наслідки, у разі їх наявності, покладаються на дієздатну особу, яка була учасником правочину з дитиною. Адже такий припис конкретизує юридичні дії та їх наслідки як для дитини, так і особи, яка має повну дієздатність, а також містить в собі юридичну гарантію, спрямовану на захист майнових прав дитини.

В англо-американському праві дитина також вважається недієздатною (пасивно правоздатною). Однак дитина може самостійно укладати правочини з придбання необхідних речей та послуг за прийнятною ціною. Необхідними визнаються речі, призначені для підтримки фізичного існування, суспільного становища і соціального статусу дитини (це можуть бути кош-

товності, спиртні напої, але в жодному разі не тютюн і засоби паління), головне, щоб дитина дійсно мала потребу в них. Обов'язковою умовою є «вигідність» правочину для дитини. Під час вирішення питання про «вигідність» суд переважно акцентує увагу на економічній стороні цього питання [20, с. 35].

За законодавством США, обсяг дієздатності дитини визначено за аналогією з англійським правом, однак тут чіткіше проглядається тенденція до розширення переліку правочинів, які є дійсними у разі укладання їх дитиною [20, с. 35].

Порівняння обсягів дієздатності дитини за англо-американським законодавством та України дає висновок: за цивільним законодавством України як часткова, так і неповна дієздатність дитини є більш широкою. Вона спрямована на охорону прав та інтересів дитини.

За статтею 28 ЦК РФ [14], малолітня дитина віком від шести до чотирнадцяти років має право самостійно укладати: 1) дрібні побутові правочини. Такий правовий припис передбачено і ст. 31 ЦК України; 2) правочини, які спрямовані на отримання безоплатної вигоди і не потребують нотаріального посвідчення та державної реєстрації; 3) правочини по розпорядженню коштами, наданими законним представником або за згодою останнього, третьою особою для визначеної мети або для вільного розпорядження (як уявляється, це «кишенькові витрати», їх сума в законі не визначена).

За статтею 26 ЦК РФ [14], неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років має право самостійно, без згоди батьків, усиновлювачів та піклувальника: 1) розпоряджатися своїм заробітком, стипендією та іншими доходами; 2) здійснювати права автора на твори науки, літератури чи мистецтва, винаходу чи іншою результатом інтелектуальної діяльності, який охороняється законом; 3) у відповідності

з законом вносити вклади в кредитні установи та розпоряджатися ними; 4) укладати дрібні побутові правочини та інші правочини, які, згідно з законом, мають право укладати малолітні. По досягненню шістнадцяти років неповнолітні мають право бути членами кооперативу, у відповідності з законом про кооперативи.

Порівняння обсягів дієздатності дитини за цивільним законодавством Російської Федерації та України дає висновок: за цивільним законодавством Російської Федерації, дієздатність малолітніх осіб передбачає більше юридичних повноважень.

Таким чином, за цивільним законодавством України, обсяг неповної дієздатності дитини у порівнянні з обсягом часткової дієздатності є досить широким. Разом з тим, аналіз дієздатності дитини за законодавством Німеччини, Чехії, Франції, Англії, США, Російської Федерації заслуговує уваги та може бути використаний для вдосконалення цивільного законодавства України. Враховуючи позитивний досвід правового регулювання питань дієздатності за цивільним законодавством Німеччини та Російської Федерації, пропонуємо: обсяги часткової дієздатності дитини розширити такими повноваженнями: 1) самостійно укладати правочини, спрямовані на безоплатне отримання виключно тільки правової користі, які не вимагають нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, не вигідні правові наслідки, у разі їх наявності, покладаються на фізичну особу з повною дієздатністю, яка була учасником правочину з дитиною; 2) самостійно укладати правочини по розпорядженню коштами, наданими законним представником чи за згодою останніх третьою особою на відповідну мету чи для вільного розпорядження, за наявності подальшого звіту дитини перед законним представником, а також у відповідності з пропозицією внести зміни до ст. 31 ЦК України.

Правом самостійно укладати договір банківського вкладу наділені тільки неповнолітні особи (ст. 32 ЦК України). Малолітні особи не мають таких повноважень. Хоча до 01.01.2004 р. таким правом вони володіли у відповідності з положеннями ст. 14 ЦК УРСР [15], а особливості реалізації його визначалися Законом України «Про банки і банківську діяльність» [21] та Інструкцією про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті [22].

Порядок укладення договору банківського вкладу з 01.01.2004 р. визначається ст. ст. 1058-1065 ЦК України. Вони встановлюють загальний порядок для всіх фізичних осіб щодо укладення договору банківського вкладу.

Особливості участі дитини у договорі банківського вкладу визначаються Інструкцією про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах [22]. Зазначена Інструкція передбачає порядок участі дитини у договорі банківського вкладу залежно від їх віку, а саме: порядок відкриття поточних рахунків на ім'я малолітньої особи, тобто дитини до 14 років; порядок відкриття поточних рахунків неповнолітніми особами віком від 14 до 16 років; порядок відкриття поточних рахунків неповнолітніми особами віком від 16 до 18 років.

Порядок відкриття поточних рахунків на ім'я малолітніх осіб встановлений для законних представників дитини віком до 14 років. Згідно з його приписами передбачається, що законні представники малолітньої особи, у разі, коли у відповідному банку немає рахунків, відкритих на ім'я малолітньої особи, мають право відкрити поточний рахунок з дотриманням загального порядку за умови пред'явлення законним представником малолітньої особи документів, що дають змогу банку ідентифікувати цю малолітню особу та її законного представника, — свідоцтва про на-

родження малолітньої особи та паспорта або документа, що його замінює, законного представника. Опікун має також пред'явити документ, що підтверджує статус законного представника малолітньої особи. Якщо малолітня особа та її законний представник є резидентами, то додатково подаються документи, видані відповідними органами державної податкової служби, що засвідчують присвоєння цим особам ідентифікаційного номера платника податків. Вказані документи зберігаються у справі з юридичного оформлення рахунка (п. 6.2. Інструкції [22]).

Неповнолітня особа віком від 14 до 16 років у разі, коли не має у відповідному банку рахунків, має право відкрити поточний рахунок на підставі таких документів: 1) пред'явлення уповноваженому працівнику банку свідоцтва про народження. Якщо ця особа є резидентом, то вона додатково має пред'явити документ, виданий органом державної податкової служби, що свідчить про присвоєння їй ідентифікаційного номера платника податків; 2) подати довідку із зразком свого підпису, видану навчальним закладом, де вона навчається, або картку із зразками підпису, засвідчену нотаріально; 3) подати документ або копію документа, засвідченого нотаріально або органом, що його видав, який надає змогу банку визначити місце проживання цієї особи; 4) заповнити заяву про відкриття поточного рахунка за встановленим зразком; 5) укласти з банком договір банківського рахунка. Уповноважений працівник банку ідентифікує неповнолітню особу на підставі вказаних документів і підтверджує здійснення ідентифікації копіюванням свідоцтва про народження та документа, виданого органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння неповнолітньому ідентифікаційного номера платника податків. Усі вказані документи зберігаються у справі з юридичного оформлення рахунка (п. 6.3 Інструкції [22]).

Неповнолітня особа віком від 16 до 18 років відкриває поточні рахунки у порядку, передбаченому для дієздатної фізичної особи (п. п. 6.1 та 6.3 Інструкції [22]).

Коштами на поточному рахунку, відкритому на ім'я малолітньої особи, розпоряджаються її батьки, усиновлювачі, опікуни після ідентифікації банком цих осіб (п. 7.4. Інструкції [22]).

Неповнолітня особа розпоряджається коштами на поточному рахунку, відкритому на її ім'я іншими особами, за згодою батьків, усиновлювачів або піклувальника. Коштами на рахунку, відкритому та внесеному неповнолітньою особою на своє ім'я, неповнолітня особа має право розпоряджатися самостійно. Коштами, внесеними будь-якою іншою особою на поточний рахунок неповнолітньої особи, розпоряджаються неповнолітні особи за згодою батьків, усиновлювачів або піклувальника (п. 3 ст. 32 ЦК України та п. 7.4. Інструкції [22]).

Питання щодо здатності дитини бути учасниками договору банківського вкладу заслуговують на увагу та обговорювалося в науковій літературі. За науковою позицією І. Андросюк, необхідно встановити шестирічну вікову межу щодо дієздатності дитини укладати договір банківського вкладу [23, с. 43].

Вважаємо, якщо дитина здатна заробляти у вільний від навчання час для себе грошові кошти, то вона й здатна бути учасником договору банківського вкладу і не тільки після досягнення 14 років. Дитина має право відкривати рахунки для зарахування авторських гонорарів за твори

літератури та мистецтва, за артистичну діяльність, наукову роботу, винахід, участь у спортивних змаганнях тощо [22]. Окрім цього, дитина спроможна швидко оволодівати технічними засобами. Так, наприклад, для дитини не є проблемою навчитися користуватися платіжною картою, а за допомогою нею розпоряджатися своїми грошовими коштами, які внесені нею на її ім'я. Більше того, вкладники карткових рахунків мають право їх поповнити як за рахунок готівки, так і безготівковими грошовими коштами. У банкових установах стає доступною така послуга, як відкриття сімейного рахунка, на який видається дві та більше платіжних карток. Одна з них є основною, нею можуть володіти батьки дитини, а інші — додаткові, які можуть бути видані для користування дитині. Користувач додаткової картки не обмежується у правах розпоряджатися грошовими коштами, які знаходяться на рахунку. Відкриття таких рахунків знаходить своє застосування у тих випадках, коли дитина перебуває в іншому населеному пункті, наприклад, у зв'язку з навчанням, лікуванням. Безпосередньо через такий рахунок батьки можуть здійснити передачу грошей дитині.

Отже, надання малолітній дитині такого повноваження є доцільним та обґрунтованим. За нашим висновком, часткова дієздатність дитини потребує розширення таких юридичних повноважень: згідно з законом вносити вклади в банківські установи та розпоряджатися ними у межах часткової дієздатності.

Список використаної літератури

1. Веберс Я. Р. О понятии дееспособности граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс // Осуществление и защита личных и имущественных прав / Под ред. А. Я. Паварс, Я. Я. Страутманис, В. Э. Шульц. – Рига : Латвийский ордена трудового Красного Знамени Государственный ун-т им. П. Стучки, 1968. – С. 96-118.
2. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление : (Очерки теории, философии и психологии права) / Отв. ред. С. А. Раджабов / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – 256 с.

3. Шапакидзе И. Д. Правовые проблемы дееспособности граждан в советском гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. :12.00.03/ Тбилисский ГУ /И. Д.Шапакидзе. – Тбилиси, 1986. – 22 с.
4. Дякович М. Захист прав дитини у правовідносинах спадкування/ М. Дякович// Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали XV регіональної науково-практичної конференції. 4-5 лютого 2009 р. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2009. – 412 с.
5. Ершова Н. М. Охрана прав несовершеннолетних по советскому гражданскому и семейному праву /Н. М.Ершова. – М. : Юрид. лит., 1965. – 102 с.
6. Кузнецова Л. Г. Гражданско–правовое положение несовершеннолетних /Л. Г. Кузнецова, Я. Н. Шевченко. – М. : Юрид. лит., 1968. – 136 с.
7. Котелевець А. В. Деякі особливості правового захисту неповнолітніх / А. В. Котелевець, Є. О. Мирошниченко. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 188 с.
8. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права/ В. И. Серебровский. – М. : АН СССР, 1953. – 240 с.
9. Чефранова Е. А. Правосубъектность несовершеннолетних по советскому гражданскому праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 /Е. А. Чефранова. – М., 1978. – 19 с.
10. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. №2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №30. – Ст. 142. – (Зі змін. та допов.).
11. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» в ред. від 22.03.2001р. №2334-III// Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №20. – Ст.102. – (Зі змін. та допов.).
12. Закон України «Про громадянство України» в ред. від 18.01.2001р. №2235-III// Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №13. – Ст. 65. – (Зі змін. та допов.).
13. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. №2947-III// Офіційний вісник України. – 2002. – №7. – Ст. 273.
14. Гражданский кодекс Российской Федерации: Закон Российской Федерации от 21 октября 1994 г., в ред. законов от 20.02.1996 г. №18-ФЗ, от 12.08.1996 г. №111-ФЗ, от 08.07.1999 г. №138-ФЗ // Полный сборник кодексов Российской Федерации: официальные тексты с изм. и доп. на 10 декабря 1999 г. – М. : Информэкспо, 1999. – С. 7-141.
15. Гражданский кодекс : Закон от 25 октября 1950 г. //Собрание законов Чехословацкой Республики. – 1950. – №141.
16. Гражданский кодекс Чехословацкой Социалистической Республики : Закон от 26 февраля 1964 г.: пер. с чеш. Л. А. Трахтенгерц. – М. : Прогресс, 1966. – 187 с.
17. Шапп Ян. Основы гражданского права Германии / Ян Шапп. – М. : БЕК, 1996. – 304 с.
18. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. №435-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №40-44. – Ст. 356.
19. Закон України «Про освіту» в редакції від 23.03.1996 р. №100/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №21. – Ст. 84.
20. Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Навч. посіб. (Курс лекцій). – К. : КНЕУ, 2004. – 220 с.
21. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 20.03.1991 р. №872-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №25. – Ст. 281.
22. Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах : Постанова Правління Національного банку України від 12.11.2003 р. №492, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17.12.2003 р. за №1172/8493 // Офіційний вісник України. – 2003. – №51. – Ст. 2707.
23. Андросюк І. До питання про кредитну дієздатність неповнолітніх /І.Андросюк // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – №7. – С. 41-43.